

ČESKÉ ŠKOLSTVÍ A LITERATURA V EXILU PO ROCE 1948 AŽ DO OBDOBÍ PRAŽSKÉHO JARA 1968

ANTONÍN KRATOCHVIL

České a slovenské školství v exilu po komunistickém puči z roku 1948 zůstává dosud – pět let po listopadové revoluci z roku 1989 – zahalenou a zcela neprobádanou oblastí. O této rozvětvené a nezastupitelné oblasti české aktuální historie nevyšla, kromě několika časopiseckých článků, žádná vyčerpávající studie či kniha. A přesto, měli jsme jeden z primátů, pokud se týče vyučování mládeže mateřštině. Nemluví zde zatím o zásluhách našich vysokoškolských pracovníků a akademiků, kterým budu věnovat krátkou samostatnou pozornost. V roce 1954 oficiálně publikovalo Sdružení československých politických uprchlíků v Německu prohlášení, ve kterém se mezi jiným zdůrazňovalo, že jsme si, po uprchnutí z totalitního Československa, v éře poprav nekomunistické inteligence (začaly již v roce 1948), plně vědomi závazků, které nám zanechala osobnost Jana Amose Komenského, věnovat péči výchově a výuce dětí a mládeže. Rok 1954 byl zároveň rokem vzniku Československé dálkové školy v exilu. Ovšem vyučování dětí češtině začalo již v létě 1948, především v uprchlických lágrech v americké okupační zóně Německa.

Když jsem musel uprchnout do exilu v lednu 1952, začal jsem si systematicky všimnat vyučování dětí mateřštině v uprchlických táborech, především v Německu a Rakousku – a tyto poznatky jsem rozhlasově upravoval pro Studentské vysílání Svobodné Evropy.

Nejvýznamnějšími školními středisky, pokud mohu pro nuzné lágrové podmínky použít tohoto termínu, byl lágr Valka u Norimberku a řada bývalých vojenských ubikací v podzámčí známého Ludwigsburského zámku, kde byla umístěna i Masarykova univerzitní kolej československých studentů v exilu. Této koleji i ostatním univerzitním školám se budu krátce věnovat na konci informací o školství na začátku třetího odboje. Samostatně existovaly ještě starousedlické české školy v Rakousku a v Americe. Ty ovšem neměly žádné nebo téměř žádné spojení s exilovým školstvím. V jedné z vídeňských krajanských škol se později angažovala Praha.

Jak vypadala praxe v českých "táborových školách"? Zprvu byly řízeny a jen zčásti podporovány Ústředním komitétem uprchlíků. První větší koordináční jednání se uskutečnilo již 9. srpna 1949 v Ludwigsburku, kde byla také první pracovní konference českých a slovenských pedagogů v exilu.

Kolik zde bylo idealismu a nadšení, ilustruje článek jednoho učitele z Ulmu: "V Ludwigsburku byl učiněn nástup k záchraně nejcennějšího statku, který máme, totiž našich dětí. Boj o dítě, jeho výchovu a vzdělání v cizině je bojem o národní budoucnost české a slovenské emigrace. Jsou to děti, oběti dnešního teroru u nás, které musí být proto předmětem přednostní péče a odpovědnosti, kterou mají nejen rodiče, ale i učitelé. Máme pro ně kvalifikované učitele i kněze. Na podobné konferenci jsme v Eichstadtu vyřešili otázku mladistvých od 15 do 21 let."¹

Školy pracovaly za podpory mezinárodní organizace IRO a měly zřízení i inspektorát československých škol v exilu. Postupnou emigrací se vyprazdňovaly nejen uprchlické tábory, ale také školy. Uzavření táborů neznamenal konec exilového školství. V roce 1954 byl školským a kulturním referentem Sdružení československého uprchlického výboru profesor Mirek Podivínský, pozdější místoředitel rozhlasové stanice Svobodná Evropa, a po něm jsem byl požádán, abych tento referát převzal já. Problém školství byl po řadě diskusí vyřešen tím, že byla zřízena Československá dálková škola v exilu, která časem vyrostla v instituci, jež vydala na patnáct učebnic, krátce vydávala i časopis Československá doplňovací dálková škola, pořádala letní tábory mládeže a vytvořila síť pomocných učitelů v rozličných městech. Zde pomáhali obětavě rodiče. Zabrало by příliš mnoho času analyzovat principy pedagogické sítě Československé dálkové školy a ilustrovat, co vše vykonala až do svého zániku v době doznívání pražského jara 1968. V systému vyučování byly použity i některé principy americké pedagogiky. Chci jen uvést dvě publikace, které si můžete prohlédnout: je to čítanka *Má vlast* (Stuttgart 1959), která vyšla v tisícovém nákladu, a sborník *Jan Amos Komenský a moderní pedagogika* (Magstadt bei Stuttgart 1971).

Nedostatek učebnic z některých oborů pochopitelně nutil vedení školy k přetiskování zčásti překonaných učebnic z první republiky. Nicméně zásluha Československé dálkové školy v exilu je nezastupitelná. Mimo jiné to dokazují útoky komunistických ideologů a pokusy propašovat agenty do řad školy, které vyzněly naprázdno.

Ocenění Československé dálkové škole a jejímu vedoucímu, profesorů Josefu Kratochvilovi, dal sám kardinál Josef Beran, kdysi profesor Karlovy univerzity a významný pedagog. Kardinál Beran navštívil také letní tábory dálkové školy například v Norsku, kde profesorů J. Kratochvilovi pomáhala spisovatelka Anna Kvapilová a čeští salesiáni. Je zajímavým, vyloženě českým fenoménem, že druhá vlna po roce 1968 neměla již velký zájem o národní školství a převážně se starala o to, aby děti ovládaly cizí jazyky

¹ *Skutečnost* 1, 1949, č. 8-9.

a měly zajištěnou budoucnost. Snad stojí za zmínku, že například u Maďarů, po národním povstání proti Sovětům v roce 1956, zájem o exilové školství zesílil. Obětavost a hluboké češství u uprchlíků – podle slov doktora Alexandra Heidlera – byly způsobeny tím, že ještě v době monstrprocesů nebyly zcela zahojeny rány z okupace a z války. K nim se zákonitě připojil český antisemitský stalinský teror, teror padesátých let.

Vysokoškolským ústavům mohu věnovat jen krátkou pozornost, jejich existence, s výjimkou Nepomucena v Římě, trvala vždy jen několik let. Tím jsme se lišili například od Ukrajinců, kteří mají dodnes svou Svobodnou ukrajinskou univerzitu v Mnichově.

Nejvýznamnějším vysokoškolským učilištěm je papežská univerzitní kolej Nepomucenum v Římě. Základní kámen tehdy moderně vybudované koleje byl položen 31. května 1928. Papeže zastupoval přítel Čechů kardinál Gasparri za účasti dalších kardinálů a zástupce československé vlády ve Vatikánu doktor Eduarda Jelena. Poutníky z Československa vedl pražský arcibiskup doktor Kordač. Prvním rektorem byl sám známý kardinál Ottaviani. Rektory, až do éry profesora F. Plannera a hlavně profesora dr. Karla Vrány, byli vždy Italové. Osobnost Karla Vrány – známějšího pod pseudonymem Pavel Želivan – byla zárukou moderní vědecké i pedagogické úrovně nepomucenské koleje. Vrána stál v čele této koleje osm let a ještě dnes, jako profesor Karlovy univerzity, pomáhá svému nástupci.

Za 2. světové války zakázaly německé úřady podporovat kolej Nepomucenum z domova. Kolej podporovali opati benediktinského kláštera sv. Prokopa v Lisle, kde byla také česká škola, na niž vyučoval i kritik doktor Vilém Stránecký.

Když komunisté uchvátili moc v Československu, nesměl již žádný bohoslovec či zájemce o studium teologie a filozofie studovat v Římě. Útoky režimu byly tak vulgární a slabomyslné, že je zbytečné je vypočítávat. Terčem při oslavách 50. výročí Nepomucena se stali vedle rektora Vrány Lobkowiczové, Alexandr Heidler a čeští spisovatelé v zahraničí. Po listopadové revoluci 1989 se život koleje obnovil ve své svobodné a demokratické tradici.

Vizitkou exilu byla Masarykova univerzitní kolej československých studentů v exilu v Ludwigsburgu v americké zóně. Jejím rektorem byl Englishův spolupracovník, ekonom profesor Vladislav Brdlík, z dalších osobností chci jmenovat alespoň profesora Zdeňka Ehlera, Zdeňka Ulbricha, Alexandra Heidlera, inženýra Karla Růžičku a dalších pět profesorů. Jako významný akt je nutno zaznamenat, že na této koleji mohli i středoškolští studenti skládat maturitní zkoušky. Předsedou maturitní komise byl doktor Petr Lekavý, který byl znám tím, že osobně zasáhl v duchu Charty lidských práv při pochodu smrti českých Němců z Brna do Pohořelic. Otázka lidských práv nebyla na koleji ani v těžkých podmínkách zapomenuta. Podrobněji

se kolejí zabývám ve druhém díle knihy ...*za ostnatými dráty a minovými poli...*

Významnou institucí, na které měli i Češi výrazný podíl a kde studovala řada českých i slovenských vysokoškoláků, byla Evropská kolej v Bruggách. 1. října 1950 byl zahájen první trimestr, šest profesorů a více než třicet studentů z východní Evropy započalo pokus, jehož cílem – podle slov absolventa Ladislava Čerycha – mělo být vytvoření jednoho z pilířů budoucí sjednocené Evropy. Myšlenka jistě vzácná, ale dodnes neuskutečněná. Slibný rozběh koleje, která se věnovala převážně humanitním vědám, politologii a ekonomice a kterou podpořilo Evropské shromáždění ve Štrasburku, skončil ve své původní formě za necelé čtyři roky. V pedagogice zde dominovaly francouzské a belgické tendence. Rozhlasová stanice Svobodná Evropa pak obdržela všechny české a slovenské knihy Evropské koleje v Bruggách. Byly mezi nimi i knihy, které komunističtí cenzoři později stáhli z knihoven. Byla to obsáhlá tzv. dokumentace k popravě doktorky Milady Horákové a spol., o Slánského skupině či o procesu s církevní hierarchií a také několik exemplářů knihy *Dokumenty o protilidové a protinárodní politice T. G. Masaryka* (red. J. Pachta, F. Nečásek, E. Raisová), která vyšla v několika vydáních ve stotisícovém nákladu. Kdo chce psát o kultuře padesátých let, neobejde se bez těchto knih.

Závěrem této první části bych se chtěl zmínit ještě o Svobodné ukrajinské univerzitě v Mnichově, která se vládním výnosem bavorské zemské vlády stala v roce 1950 oficiální univerzitou. Její diplomy byly plně uznávány i v zámoří. Byla založena roku 1921 ve Vídni a brzy ji pozval prezident Masaryk do Prahy, kde úspěšně pracovala a byla uváděna jako cizojazyčná univerzita v Československých statistických ročenkách. Po 2. světové válce začala působit v Německu a po hostování v budovách odborných škol dostala od kardinála Slipiho, dlouhá léta vězněného, darem krásnou budovu v blízkosti Anglické zahrady a řeky Isar, kde působí dodnes. Po válce téměř všichni profesori mluvili česky a čeští univerzitní profesori, jako byli Rudolf Wierer z Právnické fakulty Masarykovy univerzity či zoopsycholog a zoosociolog profesor Josef Kratochvil, začali své přednášky na ukrajinské univerzitě.

Opravdovou vlnu přátelství poznali Češi v době rektorování profesora Ivana Mirčuka, který se stýkal s Masarykem a také o něm napsal filozofickou studii. Ivan Mirčuk vymohl na bavorském ministerstvu školství, že Češi na této univerzitě mohli skládat maturitu. Tato vymoženost úmrtím rektora Mirčuka skončila. Velké oblíbenosti dosáhl i pozdější rektor Oreleckyj. Pravidelné styky se Svobodnou ukrajinskou univerzitou trvají dodnes.

Není jednoduché přejít z oblasti ryze školské problematiky na pole historie exilové literatury a jejího významu pro třetí odboj. Spojujícím článkem jsou pouze čítanky, do kterých psali i exiloví spisovatelé, a ostatní učebnice, ale to je zhruba vše.

Rozdíl mezi exilovou a domácí literaturou byl významným fenoménem: zatímco doma švitořili básníci o velkém Stalinovi, Gottwaldovi a vítězné sovětské armádě či papouškovali slova prokurátorů žádající trest smrti i pro dvacetileté mladíky. Exilová literatura byla hlasem žen, jejichž mužové byli popraveni či utlučeni při výsleších. Hlasy, které prošly éterem, vzbuzovaly doma nenávistný řev, ale i úzkost.

Hned na začátku si musíme uvědomit – a uvědomoval jsem si to v cizí denně –, že malá skupina českých spisovatelů a básníků psala a tvořila na velké geografické rozloze pěti kontinentů v krátkém období, které jsme nazvali první vlnou, tedy v letech 1948-1968. Na tuto realitu se, bohužel, zapomíná. K pochopení exilové literatury této první vlny je nezbytně nutné znát literaturu popravených a uvězněných českých a slovenských autorů z let českého stalinismu, tedy od roku 1948 až do začátku šedesátých let. Zde je totiž nepsaná, ale jasná kontinuita mezi těmi, kteří mnohdy hladověli, byly na ně páhány atentáty a umírali na infekční choroby v uprchlických lágrech, a těmi, kteří hladověli a byli popravováni v komunistických koncentračních táborech a věznicích Státní bezpečnosti. A tyto dvě skupiny v určitém období patřily k elitě české kultury a duchovního života a tvořily nevědomky její kreativní symbiózu. Poukazuje na to i profesor V. Černý ve svých *Pamětech: 1945-1972*.

Odborná i krásná literatura v exilu z období mezi lety 1948-1968 není dosud téměř zpracována. V některých časopisech se objevilo několik víceméně okrajových článků a vyšlo několik jednostranných brožur. Jedinou výjimku tvořily stati profesora Antonína Měšťana² a doktora Jaroslava Strnada³. V roce 1969 jsme přivítali památný *Sborník pětadvaceti Václava Černého*, který byl pro nás v exilu "elixírem života" (Pavel Javor).

Ze závažných knih je nutno jmenovat – Ludmila Šteflová: *Bibliografie literatury vydané českými a slovenskými autory v zahraničí: 1948-1972* (Páříž-Kolín n. R. 1978), Zdeněk Rotrekl: *Skrytá tvář české literatury* (Toronto 1987, Brno 1991), Jaromír Hořec: *Na střepech volnosti* (antologie, Praha 1991), dále pak *Slovník českých spisovatelů 1948-1979* (Toronto 1982, Praha

² V *Proměnách* 1991, č. 1.

³ Ve *Tvaru*, na pokračování v listopadu 1990.

1991), Antonín Měšťan: *Česká literatura 1785-1985* (Toronto 1987) a Jan Čulík: *Knihy za ohradou* (Praha 1992).

O objektivní, bohužel krátký přehled se pokusil Milan Zeman: *Co v učebnici nebylo* (Praha 1990). Škoda, že neznal Durychovo čtyřdílné vrcholné dílo *Služebníci neužiteční* (Řím 1969) a přehlédl také Langerovu *Jízdní hlídku* v povrchní kapitole o legionářské literatuře. Velký význam pro studium má dosud nepřekonaná antologie profesora Václava Černého *Sborník pětadvaceti* (Praha 1969).

Neznalost exilové a vězeňské literatury výrazně ilustrují různé brožury, například *Čtení bez cenzury*. Odborníci zde mají spíše dojem "nové cenzury", anebo alespoň jednostranné nekvalifikovanosti a úplné nechuti *studovat* toto významné odvětví českého krásného stejně jako odborného písemnictví. Autorka D. Zemanová uvádí autory, kteří s menšími potížemi mohli publikovat až do revoluce 1989, například J. Šotolu a tři další, ale úplně přehlédne popravené a na doživotí odsouzené autory – Závaše Kalandru, teoretika Josefa Kepku, Václava Renče, Josefa Kostohryze, Zdeňka Rotrekla a další. V každém svazku je uveden Pavel Kohout a Ludvík Aškenazy, dokonce s několika ukázkami z tvorby, ale úplně jsou ignorovány vrcholné zjevy jako František Křelina či Zdeněk Kalista, Nina Svobodová a Růžena Vacková (vězeňkyně nacistického i komunistického tábora). Právem se táží (a nejen já, nýbrž i pedagogové a literární historici), proč nebyla uvedena jména odsouzených spisovatelů ze dvou monstrprocesů v roce 1952 a několika tajných procesů? Dále autorka ignoruje exilové autory evropského formátu z let 1948-1968, jako jsou Zdeněk Němeček, Jan Čep, Bedřich Svatoš, Ferdinand Peroutka, Vladimír Štědrý, Ivan Jelínek, Milada Součková a další.

Jistě bylo nutné a dobré uvést mého přítele Ludvíka Aškenazyho i výrazného dramatika Pavla Kohouta, ale stačil by zcela jeden úryvek, aby mohl být do učebnice pro 8. a 9. třídu základní školy zařazen i takový reprezentant české literatury 20. století, jakým byl Josef Knap, představitel českého literárního ruralismu.

A dále – co zakázaní katoličtí autoři, kteří nesměli být (s výjimkou roku 1968) tištěni, jako Jakub Deml, Jaroslav Durych, básník Jan Dokulil (odsouzen na 12 let ještě v roce 1957!, viz *Žaluji II*), básník-biskup Jan Lebeda či významný autor střední generace Josef Koláček, Pavel Želivan, Radim Palouš a třeba také zemřelý kardinál Josef Beran? Jak by bylo lehké a odpovědnější, kdyby si autorka byla vzala na pomoc třeba Kratochvilovy *Básníky ve stínu šibenice* (2. vydání, Řím 1975) a *Dichter ohne Heimat* (München 1970). Nevěděla nic o (literární) výstavě *Návraty v Památníku národního písemnictví na Strahově* (duben-květen 1969)?

Studie, které vyšly v cizině v letech 1948-1967, byly neúplné, neboť většina z nich byla připravována do tisku již na konci padesátých a na

začátku šedesátých let. Zde je nutno uvést článek Petra Dena, což byl pseudonym zemřelého doktora Ladislava Radimského, *Naše kulturní bilance po padesáti letech* v Arše (Mnichov) z roku 1960 či studie Jaroslava Dreslera v polské Kultuře (Paříž) z téhož roku. Snad nejpodrobnější bylo dílo doktora Maria Hikla z Ottawy *Czechoslovak Literature in Exile*.⁴ Studií o české exilové literatuře napsaných před rokem 1968, tedy před druhou emigrační vlnou, je celkem čtrnáct. Při odborném studiu nelze tyto práce přehlédnout. Většina spisovatelů a kritiků, kteří psali před rokem 1968 a měli význam pro vývoj tehdejší exilové literatury či filozofie, je již mrtvá. Žije však několik významných svědků, spisovatelů i literárních vědců, kteří zasáhli do vývoje české exilové literatury a měli odezvu ve světě. Uvedu zde jen několik jmen: Viktor Fischl, Pavel Želivan, Ivan Jelínek, René Wellek, Jaroslav Dresler, Jiří Kovtun, Bedřich Svatoš, Gertruda Goepfertová-Gruberová, Jaroslav Strnad, Antonín Měšťan, Pavel Tigrid, Tomáš Špidlík, Mikuláš Lobkowicz a několik profesorů na vatikánských, římských a jiných univerzitách. A nesmím opomenout ani řadu žurnalistů. Výčet je neúplný a údaje o několika autorech, roztroušených od Ameriky až po Austrálii, se mi nepodařilo zatím zjistit (zda ještě žijí a píší). V poslední době vyšlo sice několik menších článků o exilové literatuře od publicistů, kteří přišli po roce 1968, ti však věnovali pozornost emigrantům své generace, což je zcela pochopitelné, ovšem většina z nich neměla v ruce žádnou významnou knihu vydanou v exilu po roce 1948. Jejich závěry – až na několik výjimek – jsou jednostranné a neinformované, a především nejsou založeny na hlubším studiu pramenů z let 1948-68. Mám zde na mysli především prózy i básně Zdeňka Němečka, Jana Čepa, Ferdinanda Peroutky, Egona Hostovského, Františka Dvorníka, Bedřicha Svatoše, Vladimíra Štědrého, Jana Strakoše, Pavla Javora, Roberta Vlacha, Reného Welleka, Petra Dena, Petra Demetze, Jana Kolára, Gertrudy Goepfertové-Gruberové, Františka Kovárny, Bohdana Chudoby, Věry Stárkové, Zuzany Pavlové, Olgy Valeské a Vladimíra Vaňka.

Spisovatel Zdeněk Němeček to jednou shrnul dvěma pojmy: provizorium a živoření. První kulturní časopisy byly za velkých obětí rozmnožovány na cyklostylech nebo ještě primitivnějšími způsoby a šly doslova na dračku.

V krátké historii exilové literatury a žurnalistiky je toto období ohraničeno lety 1948 a 1956. V této fázi prošlo uprchlickými tábory v Rakousku, Německu, Švýcarsku a v Itálii necelých 80 000 našich exulantů, než se mohli vystěhovat do všech světadílů nebo získat potřebné dokumenty. A toto období trvalo mnohdy měsíce, ba roky... Uprchlíci chtěli české knihy, z Československa tehdy téměř nic nechodilo a o kulturní frézisty (označení

⁴ *Etudes Slaves et East European Studies*, 1962.

hrdinů socialistické práce) a Zápotockého "nové bojovníky" nebyl absolutně žádný zájem. A tak jakousi svépomocí vznikala polotišťená-polocyklostylovaná exilová literatura. Cenné a prospěšné zůstanou čítanky a výbor z básní, které uspořádala učitelka Jarmila Uhlířová. První výbor *Básně* vyšel již v letech 1951 a 1953 nákladem Sokolského pomocného výboru v New Yorku a Rady svobodného Československa. Byly v něm zastoupeny vedle děl klasiků a lidových písní i básně exulantů a politických vězňů českého stalinismu: Václava Renče, Zdeňka Němečka, Pavla Javora, Vojty Beneše a dalších. Dále byly samostatně vydány jednak knihy klasiků (Julius Zeyer, Karel Václav Rais, Rudolf Těsnohlídek, Karel Schulz) a vězněných autorů (Jan Zahradníček, Václav Renč, Josef Knap, Zdeněk Kalista) a jednak byla vydávána nová literatura. V roce 1951 již vyšel v Římě nový významný překlad *Bible*.

Nebyli to jen okrajoví autoři, kteří touto "lágrovou" formou publikovali, nýbrž byli to i František Kovárna (vydavatel časopisu *Stopa*), pracovník BBC Ivan Jelínek, Petr Den, Bedřich Svatoš, František Listopad, Robert Vlach, Viktor Fischl, Ivan Blatný, Pavel Javor, Josef Benáček, Jan Tumlíř a další. Mnozí z těchto autorů pomáhali dokonce nezištně točit klikou cyklostylu. Tehdy kolovala v lágrech anekdota, že se rodí děti s delší pravou rukou, aby mohly točit cyklostylem. – Náklad těchto knih a časopisů byl malý: 300-600 kusů, knihy byly nevázané a převážně tištěné na špatném papíře. Tyto publikace nejsou asi uchovány v žádné knihovně a nikdo je také neschoval, poněvadž byly vydávány provizorně pro potřeby lágrů a na relativně krátkou dobu chudoby a hladu nikdo nechtěl vzpomínat. Tisky mají pouze někteří autoři – pokud ještě žijí – a několik literárních kritiků, kteří je nedají z ruky, protože mnohé z těchto knih nevyšly (aspoň ne česky) v druhém vydání. Něco jsem poslal v roce 1968 do Památníku národního písemnictví v Praze. Tyto knihy se staly jedním z odrazových můstků pro první výstavu exilového písemnictví po únoru 1948.

Realizace expozice zabrala více času, než ředitelka a inspirátorka výstavy, doktorka Marta Dandová, očekávala. Výstava se tak konala až v době dozrívání pražského jara v květnu a červnu 1969. Tehdy již začaly první normalizační cenzurní zásahy. Výstava byla omezena pouze na díla Jana Čepa a Egona Hostovského. V zasklených meziokenních vitrínách, tedy nedostupných, měl každý další autor jednu až tři knihy. Výstavu inspirovala má *Bibliografie české literatury 1948-1967* otiskovaná nejprve ve čtvrtletníku *Studie* a pak samostatně nákladem Křesťanské akademie v Římě 1968. V obsáhlém výtahu otiskl tuto práci rozšířený pražský týdeník *Student*.⁵

⁵ *Student*, č. 33, 14. 8. 1968 (red. dr. Alexej Kusák, zůstal v roce 1968 v exilu).

Výstava měla – v těchto měsících již překonaný – název *Návraty*. V krátké době byla literární senzací i mimopražských kruhů a patřila k nejhodněji navštíveným výstavám v celé historii Památníku národního písemnictví v Praze na Strahově. Realizací výstavy byly pověřeny Anna Vondrušová a Marta Zahradníková. K zahájení byl vydán působivý plakát Milana Kodějša, úvodní projev měl kritik doktor Bedřich Fučík. Původní katalog výstavy byl začínající cenzurou zakázán a vyšla jen drobná brožura označená jako libreto a scénář výstavy. Původní katalog by byl významným literárněhistorickým dokumentem. V době expozice se konaly večery s četbou z děl Jana Čepa a Egona Hostovského. Na večerech promluvil doktor Bedřich Fučík, doktor Josef Träger a doktor František Kautman. K zahájení okleštěné výstavy poznamenal doktor Jaroslav Jung: "Autoři výstavy vyšli správně z logicky diktovaného požadavku, totiž z nutnosti ozřejmit a zařadit dílo Jana Čepa a Egona Hostovského do kontextu moderní české prózy spolu se zachycením jejich uměleckého a lidového vývoje."⁶

Vrátím se však k pouornorové situaci v táborech. Vedle tisků pro čistě lágrovou literární potřebu vycházela postupně stále více tištěná exilová literatura, což souviselo s ekonomickou situací exilu. Tyto lágrové knihy, polotištěné-polocyklostylované, však splnily své poslání více než na sto procent. Při likvidaci táborů zůstaly opravdu jen nepoužitelné neúplné saláty. "Splnily svůj úkol a zmizely ze světa," poznamenal tehdy Jan Čep. Avšak i tyto knihy a časopisy prvního období jsou součástí, a dokonce důležitou součástí, našeho písemnictví a třetího odboje.

Rokem 1956 nastává druhé období. Tematický vývoj české i slovenské exilové literatury, především poezie, většinou roztroušené po časopisech, můžeme sledovat v několika stupních.

Úvodní fáze by se dala charakterizovat slovy Pavla Javora "ranění domovem a tesknoutou po kouři rodné Ithaky". To nejlépe osvětlují obě antologie exilové poezie – *Neviditelný domov: Verše exulantů 1948-1953*⁷ (v antologii byli zastoupeni: Ivan Blatný, Karel Brušák, Jaroslav Dresler, Pavel Javor, Ivan Jelínek, Junius, Jiří Klán, František Kovárna, Zdeněk Lederer, František Listopad, Jaromír Měšťan, Milada Součková, Mirko Tůma a Jan Tumlíř). Druhou antologií, která vyšla o dva roky později, byl *Čas stavění*.⁸ Publikace měla být doplněním literárního obrazu a – citují Antonína Vlacha – "naší svobodné poezie". Nalézáme zde verše autorů

⁶ *Lidová demokracie* 3. 6. 1969.

⁷ Sestavil profesor dr. Petr Demetz, předmluva Jan Tumlíř, obálka Miroslav Šašek, Paříž 1954 (3. svazek edice *Knihy v exilu*, náklad 850 výtisků).

⁸ Vyšel ve Vídni v edici *Bohemica Viennensia*, sestavil ji a předmluvu napsal Antonín Vlach.

známých, jako Zdeňka Němečka, Věry Stárkové, Františka Kovárny, i autorů začínajících, jako byli Jiří Kovtun, Jana Borová či Zdeněk Rutar. Symbiózou obou antologií české exilové poezie byla snaha spojit "přervané kořeny" a vyrovnat se s tvrdou realitou exilu. Tuto tematiku, i když v jiné dimenzi, měla i antologie exilové prózy *Peníz exulantův*.⁹ Kniha zahrnovala všechna významnější jména od Zdeňka Němečka, Ferdinanda Peroutky, Jana Čepa až po začínající básníky a žurnalisty Jana Tumlíře a Jiřího Kovtuna, autora významné sbírky *Blahoslavení*. Zanechala stopy a odezvu i v domácím tisku. Studium exilové literatury bez znalosti této antologie není možné.

Nějakou dobu trpěla exilová literatura chorobou hledačství, pesimismu a beznaděje. V poezii i v próze nacházíme náznaky pocitu profanace ideálu a u mnohých autorů i snahu o splynutí s cizím jazykovým prostředím. Právě v tomto okamžiku nastává obrat, "ideová injekce": mnozí spisovatelé si pojednou uvědomují, že – citují zemřelého básníka Jaromíra Měšťana – "exil je náš tvůrčí program". Ideologické imperativy však v exilové poezii nikdy nedominovaly.

S odstupem času vidím, že exiloví spisovatelé, básníci, esejisté, dramatici, filmoví režiséři a mnozí publicisté dovedli některé literární či filmové směry k vrcholům moderní české tvorby nejen v exilu, nýbrž i v dynamické symbióze celonárodní kultury. Stačí jen jmenovat stoupence ruralismu, neoruralismu, existencialismu, křesťanského existencialismu a filozofické antropologie, spirituálně meditativní lyriky atd. Právě časový odstup mi dává důkaz toho, že se první exilová vlna po komunistickém puči až do období pražského jara odlišovala od posrpnové emigrační vlny. Předností první vlny byla jednota a nekompromisní postavení v boji proti teroristické ideologii českého kulturního ždanovismu a jeho pozdějších rozmělněných socialistických odrůd. Druhá vlna, s některými vynikajícími jmény, této jednoty nikdy nedosáhla, poněvadž v exilu se ocitli jak političtí vězni českého brutálního stalinismu, tak i bývalí angažovaní komunisté, tedy mnohdy lidé, kteří přivedli svoje kolegy v padesátých letech do vězení a do uranových dolů. Jejich výmluvy a falšování skutečnosti působily jen trapně. Únor nebyl nikdy z naší paměti vygumován.

Profesor Václav Černý to vyjádřil za nás všechny nejvýrazněji: "Úderem Února se vláda nad naši kulturou přestěhovala rázem, a tentokrát celá, do agitačně propagačního oddělení ústředního výboru KSČ a octla se tam v rukou dvou agitpropčiků žurnalistického ražení, Pauli Reimana a Gustava Bareše (Breitenfelda). Oba byli Židé, první nadto Němec s dlouhou

⁹ Vyšla v Mnichově v roce 1956 nákladem Sdružení československých politických uprchlíků v Německu.

berlínskou minulostí, bez jakéhokoli vztahu k naší historii a vzdělanosti, ba byť jen přibližných vědomostí o nich. Jejich dílo mohlo být pouze dílem zkázy a zahájili je ihned s vehemencí vybičovanou tříletým čekáním a chtivostí moci, opilou výhradně představou represe, přitom naprosto ducha-prázdnou a prostou všeho svědomí. Obklopeni byli kohortou 'znalců', mezi nimi se nápadně uplatňovali divadelní architekt Kouřil, dávný sekundant E. F. Buriana, a Ladislav Štoll."

Tento tragický, popravami provázený pohyb na scéně české kultury jsme v exilu nejen pozorně zaznamenávali, nýbrž i hluboce cítili a proti němu protestovali. A nebyl to vždy jen hlas volajících na poušti.

Hledím-li dnes na naše začátky v exilu, uvědomuji si, že jsme vlastně neobyčejně realistický národ. Překonali jsme tehdy v zahraničí poměrně brzy téměř všude a v každé zemi obtíže, které se kladly novým politickým uprchlíkům do cesty. Mnozí museli změnit svá původní zaměstnání, ale žurnalisté či publicisté přešli jen z redakcí doma zakázaného tisku do redakcí v exilu, převážně však do zahraničních rozhlasových stanic. Na rozdíl od jiných národností, český – doslova živelný – shon po existenci ani nutnost naučit se novému jazyku neodsunuly do pozadí záliby čistě literární a široce kulturní. Jde jistě o fenomén, který by zasluhoval studium víceobrových kvalifikací.

*Hned v padesátých letech, a to je nutno zdůraznit, se postavili do čela českého exilového písemnictví s výjimkou Jana Čepa bývalí českoslovenští diplomaté, spisovatelé s řadou mezinárodních uznání, především Zdeněk Němeček (narozen 1894 v Josefově – zemřel 1957 v Mnichově). Byl důstojníkem československých legií v Rusku, povoláním diplomat. Toto postavení mu umožňovalo nejen řadu kontaktů se západními státníky, ale také bohatě rozšiřovalo paletu námětů k jeho vynikajícím románům, ať to již byla Kanada padesátých let, či španělská občanská válka třicátých let nebo předválečná Francie. Komunistický puč v Praze zastihl Zdeňka Němečka jako velvyslance v Dánsku. Svě prózy a básně psal stále v mateřštině, například vrcholný román *Turdá země* s exulantskou a krajanskou tematikou, bizarní povídky *Bloudění v exilu*, *Stín*, vynikající prózu *Tajemství spojených národů* otištěnou v antologii *Peníz exulantův*, kterou jsem vydal v roce 1956 v Mnichově.*

Diplomatem byl i Egon Hostovský (narozen v Hronově 1908 – zemřel v Montclair-New Jersey 1973). V roce 1949 zůstal jako legační rada na velvyslanectví v Norsku. Za rok poté se odstěhoval do Spojených států. Krásnou literaturu psal Hostovský převážně česky, avšak jeho prózy měly určitý – komunistickou kritikou napadaný – kosmopolitní charakter. Jeho bibliografie je bohatá a jistě není nutno připomínat například prózy *Půlnoční pacient* (New York 1958), *Dobročinný večírek* (New York 1958), *Všeobecné spiknutí* (Toronto 1973), *Literární dobrodružství českého spisovatele*

v cizině aneb *O ctihodném povolání kouzla zbaveném* (Toronto 1966), příběhy, které volně zpracoval podle svých vzpomínek a zkušeností, a řadu dalších.

Práce Zdeňka Němečka, Jana Čepa, Egona Hostovského, Jana Kolára a dalších byly překládány téměř do všech světových kulturních jazyků. Rovněž filmaři se inspirovali jejich díly.

Významným diplomatem byl rovněž Vladimír Vaněk (narozen 1895 v Dobré u Limanova v Haliči – zemřel v Římě 1965). Patřil již od prvopočátku, stejně jako Zdeněk Němeček, k výrazným zjevům české legionářské literatury. Ve třetím odboji spolupracoval Vaněk s řadou exulantských listů, jeho drama *Penzionát Nirvana* bylo uvedeno ve švédském rozhlase, knižně však vyšla pouze sbírka jeho významných próz s titulem *Kniha povídek* (Řím 1965, úvod M. Broftová). Vaněk jako legionář poznal bolševickou revoluci a Sovětům nevěřil. To mohl být jeden z mnoha důvodů, proč se v roce 1945 nevrátil do Československa.

Dalším diplomatem, velmi úspěšným, byl Viktor Fischl, který z nich byl nejmladší (narozen 1912 v Hradci Králové). V roce 1949 se vzdal své československé diplomatické kariéry, odjel do Izraele a tam přijal jméno Avigdor Dagan, které používal až do svého penzionování. Dnes žije v Izraeli a je dosud literárně činný. Velký ohlas vyvolala hlavně jeho kniha *Hovory s Janem Masarykem* (poprvé Tel Aviv 1951).

Mezi aktivní diplomaty patřila i spisovatelka a básnička Milada Součková (narozena 1901 v Praze – zemřela v pozeňnaném věku v roce 1983 v Bostonu). V diplomatických službách byla od roku 1945 jako kulturní atašé ve Spojených státech a po únoru 1948 odmítla vrátit se do Československa. Milada Součková patří k vrcholným zjevům mezi českými spisovatelkami 20. století.

Poslední z řady diplomatů byl československý úředník u Organizace spojených národů doktor Ladislav Radimský, daleko známější i z Kritického měsíčníku jako Petr Den (narozen v Kolíně 1898 – zemřel v New Yorku 1970). Vedle politických esejí proslul především knihou *Radost ve Veselí*: je to vyprávění o babičce, tentokrát městské.

Do řad diplomatů nemůžeme počítat známého spojeneckého novináře, reportéra a spisovatele Vladimíra Štědrého, jak se to někdy omylem uvádí (narozen v Praze 1904 – zemřel v Mnichově 1968). Dožil se ještě pražského jara, nikoliv však jeho tragického konce. K jeho nejznámějším knihám patří: *Jeho Veličenstvo císař Spojených států a jiné povídky* (Stockholm 1956), *Věž svědectví* (Montreal 1955) a *Přerušená stopa* (Mnichov 1966). Dlouhá léta byl Vladimír Štědrý redaktorem rozhlasové stanice Svobodná Evropa, oblíbeným u mladých posluchačů.

K mladším generačním vrstevníkům patřil v padesátých letech vedle již zmíněného Pavla Javora další představitel českého ruralismu v exilu,

profesor Bedřich Svatoš (narozen v Bělči u Krivoklátu 1908). Je dodnes literárně činný, především v římském Novém životě. Působí ve Francii, pravidelně pobývá v Itálii. Vrcholem jeho tvorby v exilu je rozsáhlý román *Mlha šatí strach* (Lund 1956) a pět knih kouzelných próz z italských horských vesnic jižních Tyrol, vydaných Křesťanskou akademií v Římě.

Poněkud osamoceně stojí významná osobnost publicisty, dramatika a romanopisce Ferdinanda Peroutky (narozen v Praze 1885 – zemřel v New Yorku 1978). Byl prvním šéfem československého oddělení Svobodné Evropy. K jeho nejznámějším dílům patří předválečný pětidílný cyklus *Budování státu* (Praha 1933) a exilový knižní esej *Demokratický manifest* (New York 1959), z dramát pak *Šťastlivec Sulla* (v roce 1948 zakázáno), *Oblak a valčík* (1946-1947) a z románů *Pozdější život Panny* (Toronto 1980). Peroutka byl osobnost masarykovského charakteru.

Neprávem opomíjena je postava profesora dr. Jana Strakoše, historika a publicisty (narozen 1899 ve Fryčovicích pod Hukvaldy – zemřel v Sionu ve Švýcarsku 1966).

Nezapomenutelnou osobností je profesor dr. René Wellek (narozen 22.8. 1903 ve Vídni), žák F. X. Šaldy a O. Fischera. Vyrůstal v kulturním prostředí, jeho otec byl znám jako první životopisec Bedřicha Smetany a překladatel J. Vrchlického a J. S. Machara do němčiny. René Wellek dosáhl docentury v oboru anglické literatury na filozofické fakultě UK, působil na Yaleské univerzitě jako profesor srovnávací literatury. Je autorem řady vynikajících děl přeložených do všech světových jazyků, významné je dílo *Essays on Czech Literature* (Haag 1963, předmluva Petr Demetz, přední český germanista v USA).

Není možné opomenout ani světového byzantologa profesora dr. Františka Dvorníka (narozen v Chomýži u Kroměříže 1893 – zemřel 1975). Od roku 1966 obohacuje českou literární vědu v zahraničí slavista Antonín Měšťan (narozen 1930 v Praze).

* * *

Závěrem bych chtěl zdůraznit to, o čem jsem mluvil a psal velmi často, o zálibě Čechů v poezii. Tato záliba se táhne jako zlatá nit od dob baroka až do našich dnů. Byla to exilová poezie, která v době českého ždanovismu a sovětského častuškování uchovávala kontinuitu integrálního českého básnického projevu. Jeden z výtvarných kritiků, doktor Jaroslav Jíra, napsal do časopisu *Archa* v roce 1958: "Je samozřejmé, že živý odkaz úkolu poezie se projevoval od prvopočátku v českém básnictví v exilu." Už na počátku 2. světové války vyšla v Paříži zásluhou básníka, pozdějšího politického vězně Josefa Palivce knížka *Hlasy domova*. Jde asi o dvacet básní,

které poslali přední čeští básníci doma a několik básníků z tehdejšího druhého exilu. Verše byly vesměs anonymní. Ještě dnes rád vzpomínám, jak jsme se dohadovali o identitě básníků. Nebylo však rozdílu mezi domácími a exilovými, nemluvě o naprosté jednotě myšlenkové. I ve třetím odboji si exil uvědomil, jak velký úkol má literatura v odboji a že básníku nesmí chybět ani odvaha, ani tvůrčí síla. Zaslouží, myslím, připomenout, co napsal o tradici české poezie velký francouzský básník Paul Valéry v pařížské revui *L'art vivant* v nešťastných zářijových dnech 1938: "Poezie v české zemi existuje, chci tím říci, že ji tam pokládají nikoliv za prosté a libovolné zpestření volných chvil některých jednotlivců, nýbrž za skutečnou mocnost (*puissance*). Češi nezapomínají na úlohu, kterou hráli jejich básníci v dobách bytí a nebytí národní myšlenky."

Evropa nás potřebuje. V době, kdy k Vám mluvím, umírají děti, ženy i muži v okolí Sarajeva nebo v Čechensku. Ale snažme se být optimistickými, proto končím slovy Starého zákona: "Strážný, co se stalo dnes v noci? Odpověděl strážný: Přišlo jitro!"